

تاریخچه آمار در ایران

در قسمتهای قبل اشاره نمودیم زمامداران ایران در گذشته برای اداره امور مملکت ناگزیر به استفاده از آمار بوده‌اند. در آنجا گفتیم چگونه می‌توان مالیات وضع کرد مادامیکه قبلاً بطور تخمین عایداتی که از آن حاصل می‌شود نسجید؟ یا تعداد اشخاصی که می‌بایست آن مالیات را بپردازند در نظر نگرفت؟ و چطور ممکن است در یک شهر مریضخانه یا مدرسه تأسیس کرد بدون آنکه از تعداد نفوس محل اطلاعی در دست باشد؟ در ادامه بیان کردیم ساختن یک راه و حفر قنوات مستلزم تخمین مخارج و در نظر آوردن استفاده آن است و نه فقط در این قبیل امور بلکه در مسائل صنعتی، تجارتنی، فلاحتی و... تهیه اطلاعات آماری امری اجتناب‌ناپذیر است. در ادامه بحث به تاریخچه آمار در تاریخ معاصر ایران می‌پردازیم.

در تاریخ معاصر ایران نوشته‌اند، میرزاعیسی فراهانی معروف به میرزابزرگ در حقیقت اول کسی بود که حوایج و مقتضیات جامعه ما را زودتر از دیگران درک نمود و اغلب اصلاحات اساسی بدست او صورت گرفت. پسر با کفایت و فاضل او میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام راه پدر را دنبال کرد و در اصلاح اوضاع اجتماعی ایران کوشش نمود.

میرزاتقی‌خان امیر کبیر نیز از مشخص‌ترین و برجسته‌ترین شخصیت‌هایی است که اصلاحات بزرگی در تمام شئون اجتماعی ایران بعمل آورد.

اکنون می‌خواهیم بدانیم میرزابزرگ، قائم‌مقام و میرزا تقی‌خان امیر کبیر چگونه و با چه شناختی از عصر خود باصلاح امور اجتماعی جامعه پرداخته‌اند، آیا بدون داشتن اطلاعات و آمار از شرایط حیات اجتماعی آن عصر امکان داشت بتوانند به اصلاح امور مالی و تبدیل بودجه، تقویت بنیه اقتصادی کشور، استقرار امنیت، تنظیم سپاه با اسلوب جدید، احداث کارخانه‌های اسلحه‌سازی، اصلاح امور قضائی، تأسیس چاپارخانه، تأسیس دارالفنون و نشر علوم جدید، ترویج صنایع جدید، استخراج معادن، بسط فلاحت و آبیاری، توسعه تجارت داخلی و خارجی، کوتاه کردن دست اجانب در امور کشور و... بپردازند؟

آیا در جهت انجام اصلاحات که بحق در بسیاری از آنها موفق بودند ناگزیر به جمع‌آوری اطلاعات و آمارهای گوناگون در زمینه‌های مختلف نبودند؟

بعنوان مثال امیر کبیر برای خاتمه دادن به بحران مالی کشور هیاتی از مستوفیان تحت نظر میرزا یوسف مستوفی‌الممالک آشتیانی تشکیل داد که پس از جمع‌آوری اطلاعات و آمار صورت دخل و خرج مملکت را بدقت تنظیم نمایند تا امیر بتواند طبق آن صورت تصمیم گرفته و اوامر لازم را صادر کند.

از جمله کارهای نیکی که امیر برای ترقی معارف و بیداری افکار ملت انجام داد انتشار روزنامه وقایع اتفاقیه بود که اولین شماره آن در سال ۱۲۶۷ هجری شمسی منتشر شد و از جمله مطالبی که بطور مرتب در روزنامه فوق درج می‌گردید صورت نرخ اجناس داخلی و خارجی بود.

در ذیل صورتی از نرخ مذکور در سال ۱۲۷۱ به نقل از شماره ۲۰۰ روزنامه وقایع اتفاقیه درج می‌گردد.

صورت نرخ اجناس و ارزاق در سال ۱۲۷۱

قیمت	وزن	جنس
۲۳ قران	خروار	گندم ساوجبلاغی
۲۰	“	گندم شهری
۱۲	“	جو
۶	“	کاه
۲۵ و ۱۶ قران	“	زغال چوبی
۱۰ پول	من	نان
۱۰۰۰ دینار	“	گوشت
۱۰ شاهی‌ونیم	“	برنج
۲ ریال	“	روغن
۸ قران	خروار	هیزم
۱ قران و ده پول	من	پنیر

موضوع دیگری که در وقایع اتفاقیه شماره ۱۵ آمده است نام نویسی و تعیین هویت کامل افراد ناقص الاعضا و فلج می باشد که در حقیقت نحوه سرشماری از افراد ناقص الاعضا و فلج را در آزمون نشان می دهد. روزنامه فوق می نویسد:

«حسب الحکم اولیای دولت علیه مقرر شده است که اشخاص فلج و نابینا و اعرج را که باین جهات در شهر مشغول تکدی می باشند و قوه کسب ندارند هر یک با اسم و رسم نوشته شوند و معین گردد که تولد و موطن ایشان از کجا بوده و به چه علت از علل مسطوره مبتلی که لابداً بمقام سؤال و تکدی برآمده اند. عالیجاه محمودخان کلانتر حسب الحکم کدخدایان دارالخلافه را اخبار و مشغول تعیین و ثبت کردن اسامی آنها می باشد».

اینطور به نظر می رسد که امیر می خواسته با تهیه این آمارها گدایان را جمع آوری کرده آنهائیکه بنیه کاری دارند بکارهای لازم گماشته و دیگران را که بعلت نقص اعضا قادر بانجام کاری نیستند در مسکن و مأوای مخصوصی جای داده شیوه تکدی و در یوزگی را منسوخ سازد.

در گزارشاتی که بیشتر توسط کنسولگریهای دول خارجی در ایران نوشته شده آمارهای گوناگونی از اوضاع اجتماعی، جغرافیایی و اقتصادی ایران در قرن نوزدهم ارائه گردیده که این آمارها مبین اهمیت گردآوری آمار در تاریخ معاصر ایران می باشد یکی از این گزارشات گزارشی است که ژنرال گاردان فرانسوی که در راس یک هیات نظامی در ۲۴ دسامبر ۱۸۰۷ م به ایران آمد به وزیر امور خارجه کشور متبوع خود ارسال می دارد، وی می نویسد:

قشون ایران. تعداد این قشون ۱۸۰۰۰۰ نفر مرد است که از آنها ۷۰۰۰۰ تا ۷۵۰۰۰ نفرشان بنام قشون رکابی معروف هستند و حقوقشان را از خزانه سلطنتی می گیرند. بقیه قشون ایالتی هستند که تحت فرماندهی شاهزادگان مختلف قرار دارند و حقوقشان را از خزانه حکامی که وابسته به آنها هستند و بیشتر متصدی دفاع از این ایالات می باشند دریافت می کنند، اگر یکی از این ایالات مورد حمله قرار گیرد، شاه تعدادی از قشون رکابی خود را برای کمک به آنها می فرستد و هزینه اش را نیز پرداخت می کند. حقوق سربازان به طرز نامطلوبی پرداخت می شود چرا که آز و طمع بین درباریان و رجال ملازم شاه، شایع است.

آمار ایران. منطقه کنونی ایران، تا محدوده خط یزد. مشهد حدود ۴۰۰۰۰ تا ۴۵۰۰۰

فرسنگ مربع است. جمعیت آن تقریباً ۹ میلیون نفر است. درآمد آن بالغ بر ۲ میلیون تومان (۴۰ میلیون فرانک) می‌باشد. اتباع آن یک دهم درآمد خود را به صورت نقدی با جنسی پرداخت می‌کنند، حاکم مالیاتهای جنسی را طبق نرخ معمول زمان به پول نقد تبدیل کرده و به خزانه شاه واریز می‌کند.

درآمدی که ایالات به صورت جنسی به دربار واریز می‌کنند و نیز مالیاتهای اضافی و زیاده ستانیهای حکام ایالات که بار سنگینی بر دوش مردم است، حدود یک میلیون تومان (۲۰ میلیون فرانک) می‌شود، این رقم شامل ده یکی که همه پرداخت می‌کنند نمی‌شود. قدر مسلم آمارهای ارائه شده در این گزارشات از مراکز مختلفی که در دولت ایران وجود داشته و به جمع‌آوری آمار و اطلاعات مشغول بوده‌اند تهیه گردیده است، تامسون انگلیسی در گزارش دیگری تحت عنوان «گزارش راجع به ایران» در سال ۱۸۶۸ میلادی می‌نویسد:

جمعیت: جمعیت و منابع عمومی دیگر این مملکت معمولاً بیش از اندازه برآورد شده است. ایران به طول ۷۰۰ میل از شمال به جنوب و به عرض ۹۰۰ میل از شرق به غرب، حاوی مناطقی با ۶۴۸۰۰۰ میل مربع است، ولی قسمت اعظم آن کویر بی‌آب و علفی است و جمعیت نیز بسیار پراکنده است و در هر میل مربع هفت نفر زندگی می‌کنند. در بعضی نواحی این درصد حتی بسیار پائین‌تر است مثلاً یکی از این نواحی کرمان است که از بزرگترین ایالات ایران بشمار می‌رود و وسعت آن حدود ۷۳۰۰۰ میل مربع همراه با ۲۰۷۰۰۰ نفر جمعیت است که در هر میل مربع کمتر از سه نفر زندگی می‌کنند.

عایدات: عایدات ایران در سال ۱۸۶۷ م نزدیک $\frac{1}{3}$ کرورتومان یا ۹۶۴۰۰۰ لیره افزایش یافته است. این عایدات امروزه ۴۳۶۱۶۶۰ تومان یا ۱۷۴۴۶۶۴ لیره به نقد است ولی به جنس که شامل گندم و جو و برنج و ابریشم به ارزش ۵۵۰۸۴۰ تومان یا ۲۲۰۳۳۶ لیره می‌باشد.

کل درآمد ایران معادل با ۴۹۱۲۵۰۰ تومان یا ۱۹۶۵۰۰۰ لیره می‌شود.

جدول زیر نشانگر عایدات ایران از هر ایالت در سال ۱۸۶۸ میلادی است.

تومان	۴۲۰۰۰۰	اصفهان
“	۳۸۰۰۰۰	فارس
“	۲۱۰۰۰۰	کرمان
“	۱۷۰۰۰۰	یزد
“	۱۱۰۰۰۰	مازندران
“	۴۴۰۰۰۰	گیلان
“	۷۰۰۰۰	قزوین
“	۱۸۰۰۰۰	خمسه
“	۶۲۰۰۰۰	آذربایجان
“	۵۰۰۰۰	کردستان و گروس
“	۲۲۰۰۰۰	خراسان همراه
		شاهرود
		و بسطام
“	۲۵۰۰۰	استرآباد
“	۲۰۰۰۰۰	کرمانشاه همراه
		لرستان
		و نهاوند
“	۲۱۵۰۰۰	عربستان
“	۶۰۰۰۰	بروجرد
“	۶۰۰۰۰	گلپایگان
“	۷۰۰۰۰	کاشان
“	۱۵۰۰۰	قم
“	۲۱۰۰۰۰	تهران و نواحی مجاور
“	۳۰۰۰۰	همدان

درآمدی که به صورت جنسی عاید می‌شود به ترتیب ذیل است:

۲۴۷۰۰۰	خروار گندم و جو	به ارزش ۴۹۴۰۰۰ تومان
۸۵۰۰	خروار برنج	به ارزش ۲۵۵۰۰ تومان
۵۸۵۰۰	خروار کاه	به ارزش ۲۹۲۵۰ تومان
۷۵	خروار نخود	به ارزش ۳۰۰ تومان
۷۱	من ابریشم	به ارزش ۱۷۹۰ تومان

بطور کلی از منابع و مآخذی که به استناد آنها می‌توان در مورد تاریخچه آمار در ایران معاصر اظهار نظر نمود چنین برمی‌آید که تا اوایل قرن بیستم میلادی مراکز تهیه آمارهای گوناگون در داخل ادارات دولتی ایران بصورت پراکنده وجود داشته و پس از آن با توجه به اهمیت روزافزون آمار نیاز به اداره‌های مستقل که بتوانند به امر جمع‌آوری آمارهای مختلف بپردازد کاملاً مشهود گردید، لذا در سال ۱۳۰۳ هجری شمسی اداره‌ای بنام احصائیه و سجل احوال تشکیل و تصویبنامه ذیل صادر گردید:

وزارت جلیله داخله

نظر باینکه امر احصائیه یکی از امور مهم مملکتی است و تأسیس آن متضمن فواید عمده در رشته‌های مختلفه اصلاحات است:

- رئیس‌الوزرا به پیشنهاد وزارت داخله و تصویب هیئت وزرا مواد ذیل را مقرر میدارد:
- ماده اول- اطلاعات راجع به احصائیه کل مملکت در وزارت داخله جمع‌آوری و مرکزیت داده می‌شود.
- ماده دوم- اصول مسائل مربوطه به احصائیه بشرح ذیل است:

- ۱- تعیین عده نفوس مملکت با ملاحظات راجعه به تقسیمات طبقاتی و آداب مخصوصه اهالی و عده خانواده‌ها.
- ۲- تعیین عده نفوس هر یک از ایالات با معلوم داشتن مختصات زندگی و عادات و حلاق و اوضاع اقتصادی آنها.
- ۳- تعیین عده مولودات و متوفیات و ازدواج و طلاق با علل کثرت وقوع یا نقصان هر

یک از آنها.

- ۴- تعیین زبان و مذهب و ملیت ساکنین نقاط مختلفه مملکت.
- ۵- تعیین عده مساکین و عجزه و ایتام و اطفال بی صاحب.
- ۶- تعیین عده کسانیکه در ظرف سال به مملکت وارد و ساکن می شوند و همچنین تعیین عده مهاجرین بخارجه با ذکر علت آن.
- ۷- تهیه صورت کلیه اوزان و مقیاسهائیکه در نقاط مختلفه مملکت متداول است تا زمانیکه وحدت اوزان و مقیاسها مقرر و جاری نشده است.
- ۸- جمع آوری اطلاعات راجع به منابع ثروتی و کیفیات جغرافیایی و زراعی و صنعتی و نرخ و مقدار تولید و میزان مصرف ارزاق در هر یک از ولایات.
- ۹- تعیین وضع مالی عمومی هر یک از ولایات.
- ۱۰- احصائیه احشام و اغنام و دواب و شکار و صید ماهی و طیور.
- ۱۱- احصائیه میزان اجاره مستغلات و مزد روزانه کارگران.
- ۱۲- احصائیه طرق و شوارع و وسایط نقلیه و کرایه حمل و نقل.
- ۱۳- احصائیه کل واردات و صادرات بلاد و صادرات و واردات کل مملکت.
- ۱۴- احصائیه نرخ مسکوکات و مبادلات تجاری.
- ۱۵- جمع آوری اطلاعات مربوطه بامور صحتی و معاونت عمومی و متفرعات آن در هر یک از ولایات و تعیین امراض محلی.
- ۱۶- تعیین عده موسسات خیریه در هر یک از ولایات.
- ۱۷- تعیین عده محبوسین در مدت سال با ذکر جرائم آنها.
- ۱۸- جمع آوری اطلاعات راجعه به کیفیت ساختمان بلاد و ترتیب صحتی و عده ابنیه عمومی و خصوصی.

۱۹- ثبت وقایع مهمه مملکتی و حوادث فوق العاده ارضی و سماوی.

۲۰- احصائیه انتخابات.

ماده سوم- عموم وزارتخانهها مکلف هستند موافق دستوریکه وزارت داخله تهیه می کند در قسمتهای مربوطه بخود اطلاعات لازمه را مرتباً و کاملاً بوزارت داخله بفرستند.

ماده چهارم- محض تسهیل انجام مدلول ماده سوم یک هیئت شور دائمی مرکب از نمایندگان وزارتخانهها تشکیل می شود که مرکز آن وزارت داخله خواهد بود و ترتیب

جلسات و جریان کار آن هیئت را وزارتخانه مزبوره معین می‌کند.

ماده پنجم- وزارت داخله نظامنامه‌ها و دستورالعملهای اداری را که برای اجرای این مواد لازم باشد تهیه می‌کند.

ماده ششم- مواد فوق از اول حمل ۱۳۰۴ هجری شمسی بموقع اجرا گذاشته می‌شود. مقررات ششگانه فوق در جلسات ۳ جدی ۱۳۰۳ تصویب شد.

بدنبال تصویبنامه فوق و نظر به اهمیت امر سرشماری در کشور هیئت وزرا در جلسه چهارم دیماه ۱۳۱۲ نظامنامه سرشماری را بترتیب ذیل مورد تصویب قرار داد:

ماده ۱- سرشماری مملکت در هر ده سال یکمرتبه اواسط مهر ماه در روز غیر تعطیل و در ظرف ۲۴ ساعت انجام می‌پذیرد.

ماده ۲- از ششماه قبل از روز ثابت سرشماری مقدمات این عمل تهیه و بوسیله جرائد و اعلانات متواتره و وسایل دیگر اجرای سرشماری باهالی مملکت اعلام می‌شود.

ماده ۳- هر یک از افراد سکنه مملکت موظف می‌باشند بوسیله اظهارنامه شخصی محتویات آنرا از روی کمال صحت شخصاً یا توسط مأمور سرشماری پر نماید.

تبصره: مسئول تحریر مندرجات اظهارنامه صغار و مجانین و محجورین و عجزه، اولیا و سرپرست آنها خواهند بود که شخصاً یا بوسیله مأمور سرشماری انجام میدهند.

ماده ۴- نفوس جامعه که عبارت است از نظامیان مقیمین سربازخانه‌ها و شاگردان مدارس شبانه روزی و سکنه موسسات عمومی و اختصاصی معارف و موسسات خیریه و مریضخانه‌های بلدی و عمومی و محبوسین زندانها و سکنه دارالجزیه و دارالمجانین و دارالتأدیب و ایتم و پانسیونها و حفاظ قبور مقدسه و معتکفین معابد و مساجد و خانقاهها و غیر هم بطور خلاصه در ورقه درج می‌شوند.

ماده ۵- اطلاعاتی که از افراد سکنه مملکت در موقع سرشماری خواسته می‌شود عبارت است از اسم و سن و مسقطالراس و آخرین محل اقامت و شغل و وسایل معیشت و دین و مذهب و تابعیت و خط و سواد داشتن آنان.